

Fırat Aydınkaya: Said Nursi, Ermeniler ve 1915

Posted on 09/05/2020

Risale-i Nur külliyyatının bir kısmı da dâhil olmak üzere neredeyse bütün Nurcu literatürünün Ermeniler konusunda devletçi, önyargılı ve yer yer ırkçı klişelerin yoğun etkisi altında kaleme alındığına şüphe yok. Bahusus Nursi'nin talebeleri tarafından hazırlanan ama kendisinin şahsi denetiminden geçip geçmediği muamma olan Tarihçe-i Hayat eseri Ermeniler konusunda klişeleşmiş önyargılarla doludur. Bunun yanı sıra post-Nursi dönemde Nurcu literatüre şekil veren müelliflerin neredeyse tümünün katıksız Ermeni düşmanı ve iflah olmaz soykırım inkârcısı olduklarını görmemiz gerekir. Badıllı'dan Akgündüz'e Weld'den Şahiner'e Nurcu biyografilerinin hemen tümünün Türk-İslâm ülküsünün şedit birer izleyicisi olarak neredeyse devletten bile daha skolastik bir haletiruhiyeyle soykırımı inkâra yöneldiklerini görmekteyiz. Nispeten Kürtperver, Badıllı bile söz konusu Ermeniler olduğunda muhafazakâr Kürtlerin müzmin önyargılarıyla hareket etmekten kaçınmaz. Fakat herhalde bu Türk-İslâmcı önyargı denizinde aslen Türk bile olmayan Weld'in eline kimse su dökemez. Bununla birlikte Türk-İslâm ülküsünün velud fabrikatörü Akgündüz'ün, soykırım fiillerini makul ve uygulanabilir bir dinî kaide olarak izah etmesi işin vahametini bir parça göstermektedir. Özetle Nur dünyasını domine eden milliyetçi paradigma yüzünden Nursi'nin Ermeniler ve soykırım hakkındaki tutum ve davranışlarını bihakkın okumak zor ve çetrefilli bir meseledir.

GENÇ SAİD VE ERMENİLER

Nursi'nin doğduğu yıllarda İsparit nahiyesi Ermeniler açısından tüketici bir heterojenlikle çevrelenmişti. Onun doğduğu yıllarda Kürtlerle Ermeniler hısımlıktan hasımlığa doğru hızlı

bir viraja girmişti. Berlin Antlaşması'yla Kürtlerin, Ermenilere karşı Çerkezlerle birlikte dizginlenmesi gereken bir aşırılık unsuru olarak resmedilmesi, bilhassa serhat Kürtlerini infiale sürüklediğinde Nursi henüz doğmuştu. Buradaki Kürtler, Ermeni beyliğinin kurulmasına karşı oldukça hassas ve müteyakkızdı. Bu infial dinmeden Batı'da ve Rusya'da eğitim görüp devrim süreçlerine şahitlik etmiş Ermeni devrimci aktivistler, yurtlarında ezilen soydaşları bilinçlendirip devrimci bir amaca seferber etmek için aralarında Bitlis'in de bulunduğu mıntıkaya bir tür "ütopya üssü" olarak yaklaştılar. Bu kitleleşmeden ürken Kürtler bir noktadan sonra Ermenileri "bozguncu Ermeniler-masum Ermeniler" şeklinde kategorize ediyordu. Bu şabloncu okumanın bakiyesini Nursi'nin eserlerinden izlemek mümkündür. Öte taraftan Nursi'nin tedrisatından geçtiği Kürt Nakşilerin de Ermenilere bakışı zımmiliğin hiyerarşisini yeniden üreten bir paradigmaya dayandığı ölçüde ayrımcıydı. Onun eğitim hayatında dominant bir etkiye sahip olan Seydaye Taği bir halifesine yazdığı mektupta ehli zimme'nin kendilerini ve genel manada Müslümanların yürüyüşünü yavaşlattığını ima ediyordu. Nursi'nin talebeyken teşriki mesai yaptığı Küfreviler, Arvasiler, Hizan Şeyhleri ve daha genel manada Kürt Nakşileri, Ermenileri Kürt coğrafyasına ve İslâm toplumuna bir yük olarak kodluyordu.

Bütün bu transformasyon anlarında Ermeni örgütleri, devrimci şiddetin kaçınılmazlığını sezip başta Osmanlı ordusuna karşı olmak üzere işbirlikçi Kürt reislere karşı siyasal şiddet eylemleri sergilemeye başladılar. Nursi'nin çocukluk ve öğrencilik dönemlerinde Kürt-Ermeni hinterlandındaki dağlarda sadece protest Kürtlerden oluşan eşkıyalar değil, belirli bir siyasal amaç uğruna seferber edilen eli silahlı Ermeniler de geziyordu. Üstelik genç Nursi'nin Van'a gelişinin ya başlarında ya da hemen öncesinde Taşnak örgütü Xanasor katliamıyla onlarca masum sivil Kürt'ü katletmişti. Ermeni silahlı aktivizminin Kürtler ile Osmanlı için somut ve yakın tehlike yaratabileceği algısını Nursi burada deneyimlemiş olmalıdır. Nursi, 1890'lar boyunca Ermenilere yapılan katliamları da yakinen görmüştü. Genç Nursi, hayatının köşe taşlarının döşendiği Mardin'den Bitlis'e geldiğinde merkeze yakın mıntıkada işlenen Sason katliamının dumanı henüz tütmeekteydi. Yanı sıra 1894-96 arasında Van, Erzurum, Diyarbakir, Harput, Muş, Bitlis, Mardin gibi merkezlerde katliamlar

yaşanmıştı. Nursi Bitlis'te iken bu katliama yerinden tanıklık etmişti. Hal böyleyken Nursi'nin bütün pogrom sürecinde nasıl davrandığına dair elimizde bir veri yoktur, biyografi metinleri de bu konuda uzlaşmış gibi ketum bir hal sergilemektedir. Nursi'nin, lokal, görece önemsiz kavga ve tartışmalarda kolayca taraf olup süreçlere müdahil olduğunu gördüğümüzde neredeyse kendi gözlerinin önünde yüzlerce Ermeni'nin katledilmesine neden sessiz kaldığı önemli bir soru/ndur.

Fakat Nursi'nin Ermenilerle esas düşünümsel ilişkisi muhtemelen Van hayatıyla başlamıştı. Burada Nursi'yi etkileyen iki önemli Ermeni figür olarak M. Hrimyan ve Portukalyan'ı anmak gerekir. Hrimyan'ın esasen Van'da inşa ettiği kültürel miras üzerinden Nursi'ye kitle iletişimi, dinî hümanizm ve yazın hayatında ilham veren bir kişiliğe sahip olmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Portukalyan ise eğitim ile bir halkın bilinçlenip kaderine sahip çıkacağını düşünen aydınlanmacılardanandı. Nursi'nin alternatif modernleşme bağlamında eğitimi odak alan bilinçlendirme ve örgütlenme stratejisi büyük oranda Portukalyan geleneğini andırmaktadır. Bu manada onun Van yaşamının bir imalatı olan Medrese-tül Zehra projesinin Portukalyan ekolünden ilham aldığı iddia edilebilir. Esasen Nursi, genel olarak cemaatten topluma dönüşen Ermeni modernleşmesi süreçlerini olumlayarak bunu Kürtlere örnek kabilinden sunmaktaydı. Nursi'nin İttihadı Muhammedi Cemiyeti'ndeyken cemiyete yönelik kuşkuları dağıtmak için gayri-Müslimlerin örgütlenmelerini üstlenen siyasal partilerin varlığını da meşru bulduğunu görmekteyiz. Fakat siyasal partilerin velev ki Müslüman halklar için bile olsa ayrılıkçılığı savunarak örgütlenmesine itiraz ettiğini de görmekteyiz. Kürtlerin siyasal ortamlarında ayrılıkçı eğilimleriyle gündeme gelen çevrelerle dahi geçinemeyen Nursi'nin, ayrılıkçılığı savunan silahlı Ermeni partileri kabul etmesi düşünülemez. Afgani'den mülhem "İttihadı İslâm" prensibini siyasi hayatının en temel düsturlarından biri edinen Nursi, Prens Sabahattin'e yazdığı yazıda reel politik olarak âdemimerkeziyet siyasetinin parçalanmaya ve dağılmaya yol açacağına dair İttihatçı çevrelerde paylaşılan görüşleri savunuyordu.

HAMİDİYE ALAYLARI

Nursi'nin, meşrutiyet sürecinde yazdığı yazılarda Ermeni halkını da doğrudan ilgilendiren, Kürtlerle ilgili üzerinde durduğu en önemli hususlardan biri Hamidiye Alayları'nın tasfiyesinin mutlak surette önlenmesi meselesiydi. Oysa onun yaşadığı yerler olan Van, Bitlis, Cizre üçgeni esasen Hamidiye sisteminin neredeyse merkezi sayılabilecek bir lokasyondur. Bu sebeple Hamidiye alaylarının 1894-96 Ermeni katliamlarında devletin şiddetinin müstemilatı olarak oynadığı yüz kızartıcı şiddet suçlarına şahitti. Yanı sıra özellikle Hamidiye paşa, ağa ve diğer alt düzeydeki otoritelerinin, Kürtlerin yoksul ve savunmasız kitleleri ile Ermenilere karşı yaptıkları toprak gaspları, kız kaçırımları, haraç almalarını içeren bir dizi adli/siyasi olayın merkezî sorumlusu olduğunu biliyordu. Berbat siciline rağmen bu kurumun ıslah edilmesi şartıyla bile olsa varlığında ısrarcı olduğunun altı çizilmelidir. Peki Nursi, alaylara kefil olacak şekilde neden ona sahip çıkmaktaydı? Alaylar meselesinde uzun erimli bir stratejik plan dâhilinde düşünerek alayları öncelikle İslâm ümmetini temsil eden Osmanlı devletini, Rus ve Batı işgaline karşı koyacak zinde bir güç olarak tasarlıyordu. Rus faktörü dışında Nursi muhtemelen Ermeni devrimci aktivizmini de potansiyel olarak Kürtler ve Kürdistan için bir tehdit unsuru olarak görmüş olmalıdır. Tüm bu Hamidiye apolojisinin ortaya çıkardığı esas sorun bir araştırmacının altını çizdiği üzere Mele Said'in "Kürt kitlelerine reva gördüğü şey, Osmanlı devleti için başka milletleri boğazlama mesleğinin" devamını dilemek şeklinde tezahür etmesidir.

İTC İLE İLİŞKİLERİ

Nursi'nin İTC ile ilişkisi onun Mardin hayatına kadar geri götürülebilir. Fakat burada sorulacak soru, Nursi'nin hangi İTC ile hareket ettiği meselesidir? Badıllı, Nursi'nin, İTC'nin sağ kanadını teşkil eden hakiki milliyetçi ve gerçek hürriyetperverler ile ilişkisinin sonuna kadar gittiğini belirtmektedir. Bir iddiaya göre Selanik ekibinin alametifarikası vatansever olması ve çökmekte olan devleti kurtarma arzusuydu. Ayrıca bu gruba dâhil olanların çoğu

Enver, Niyazi gibi ordu üyesiydi. Niyazi gibi eli silahlı bir isyancı askere Nursi, “ey zamanın Rüstem-i zalı” diye seslenirken Enver’i de bir hürriyet kahramanı olarak görüp ilişkileri Rusya esaretine kadar uzatmıştı. İTC’nin orducu kanadını ima ederek bu dönemde onlara “İslâmiyet fedaisi” diyordu. Belli ki İTC’nin militer kesiminde görülen pan-İslâmizm mefkuresi ile Nursi’nin kafasındaki “ittihadı İslâm” düşüncesi teorik olarak olmasa bile uygulamada ve reel politikada hemen hemen aynı şeye tekabül etmekteydi. Sonuç olarak Nursi’nin ilgi duyduğu İTC kanadının önemli bir kısmının soykırımını sahada sevk ve idare eden bir ekip olduğu açıktır.

ERMENİ-KÜRT İTTİFAKI

1911 yılının başlarında Nursi’ye bakılırsa memleketin saadeti ve selameti Ermenilerle müttefik ve dost olmaya vabesteydi. Bu çerçevede Nursi, Kürtlerin Ermenilere “musalaha elini” uzatmasını öneriyordu. Kürdistan gazetesi geleneğini bir tarafa bırakırsak bu tarz düşünceleri sarf edip yazan bir başka Kürt otoritesine tarih boyunca rastlamak kolay değildir. Nursi’nin bu ittifak arayışını anlamlı kılan bir başka söylemi ise Kürtler ile Ermenilerin ilişkisini zehirleyen aradaki “kılıç” meselesi üzerine söyledikleridir. Ona göre “şimdi kılıç vuran, o kılıcın aksi döner yetimlere dokunur. Şimdi galebe kılıç ile değildir, kılıç olmalı lakin aklın elinde...” Nursi’nin iki halk arasındaki ilişkide kılıcın hükmünü tamamen iptal etmediği, bunu rasyonalize ederek yönetilebilecek bir seviyeye getirmek istediği görülmektedir. Öte taraftan Nursi’nin aşiret kitlesine söylevlerinde bir miktar mütehakkim Sünni/Kürt kibri ile hareket ettiği de görülmektedir. Ermenilerin “idareci” olmaları meselesinde “Meşrutiyet doğru olursa kaymakam ve vali reis değil belki hizmetkârdır” söylemi dönemin ortamına göre liberal devlet felsefesi tonunda özgürlükçü sayılabilecek fikirler olsa da içinde eşitliği imkânsız kılan bir vurgu içermekteydi. “Gayri-Müslim reis olamaz, fakat hizmetkâr olur” söylemi bilhassa Hamidiye Kürtlerinin Ermenileri hizmetçi olarak belleyen kültürel ve sınıfsal kodlarıyla uyumluydu. Öte yandan Kürt aşiret kamusunu Ermenilerle iyi ilişkilere ikna etmek için “adi bir Yahudi, miskin bir Hıristiyan”

betimlemeleri üzerinden anti-Semitizm kokan pejoratif klişe söylemlere başvurmasının mazur görülebilecek bir tarafı yoktur. Nursi, Ermeniler söz konusu olduğunda Ortodoks Sünni hukukun sınırlarını zorlayarak neredeyse ilk kez zımmiliğin dışına çıkmayı öneren bir kavram da ortaya atmıştı. Ermenileri tipik zımmi olarak görmenin ötesine geçerek onlar için “muvaahhid” kavramını önermekteydi. Ters bağlamda Negri ile Hardt’ın “çokluk teorisini” akla getirecek bir kavrayışla, “birlik içinde çokluk, birliğe vücut veren unsur veya vücudun azalarından bir aza” olarak da formüle edilebilecek bu arayış, Ermenileri “xulam” olarak kodlayan geleneksel Kürt aristokrasisinin kadim yasası ile geleneksel İslâm hukukunun zımmi kategorisinin dışında bir statüydü. Ermenilerin hakları noktasında Nursi’nin fikirlerinin maksimum marjı “onlara zulmetmemek ve rahat bırakmaktan ibaret” olan yatıştırıcı bir söylemdi. Nursi genel olarak Ermenilerle ilgili söylediği bu çerçeveye dünya savaşına kadar sadık kalacaktır. Ne var ki dünya savaşı sonrasında bir zamanlar sunduğu Ermenilerle ittifak fikrini tamamen bir kenara bırakıp Ermenileri “düşman” olarak kodlayan sert bir ideolojik söyleme geçmiştir.

GARNİZON MEDRESE

Nursi, Van’da bulunduğu 1913 yılındaki hayatını anlatırken “...eski Said’in talebeleri üstadlarıyla şiddet-i alakaları fedailik derecesine geldiğinden Van-Bitlis tarafında Ermeni komitesi, Taşnak fedaileri çok faaliyette bulunmasıyla Eski Said onlara karşı duruyordu, bir derece susturuyordu” demektedir. Van hayatına şahit olanların tanıklığına bakılırsa bu dönemde ders verilen medrese bir silah sergisi kıvamında dekore edilmişti ve müfredatın içinde askerî eğitim de vardı, eğitimi ise bizzat Nursi vermekteydi. Nursi’nin burada söylediklerini yorumlayan biyografi yazarları açık bir şekilde olan biteni ters yüz etmektedir. Badıllı hiçbir maddi gerçekliği olmayan bir ifadeyle “Bitlis hadisesinin meydana geldiği sene içinde Ermeni hadiseleri de baş gösterdi” derken bir başka biyografi yazarı ise olayı büsbütün çarpıtarak bu dönemde terör eylemlerinin artarak durumun kötüleştiğinden bahseder. Ne var ki bu yorumların hiçbirisi doğru değildi ve olayın örgüsü çok başkaydı.

Bilindiği üzere bilhassa Balkan savaşlarında Ermenilerin İttihatçı basın tarafından iç düşman olarak siyasal şiddetin hedefine konmaya başlanması neticesinde Taşnak-Ramgavar ve Hınçaklar durumun vahametini görüp öz-savunma için ortak karar aldılar. Devlet, Ermeni örgütlerin aldıkları bütün kararlardan haberdardı ve muhtemelen alınan bu karara karşı bölgedeki yetkilileri uyarılmıştı. Nursi'nin devletin merkez yöneticileri ile yereldeki devlet otoriteleriyle irtibatı devam ettiğinden bütün bu gelişmelerden haberdardı. Ezcümle Nursi'nin bu dönemi anlatırken silahlanma nedeni olarak bahsettiği hadiseler, Ermeni kaynaklarda altı çizilen "öz savunma" meselesiyle bağlantılıydı. Tüm bu anlatılana bakılırsa Nursi, devlet içindeki bir kesimle bağlantılı olarak Ermeni gruplara karşı silahlı bir mücadele için silah depolamış, askerî eğitim vermiş ve nihayet paramiliter bir örgütlenmeye gitmişti.

HARP VAİZİ

Nursi'nin talebelerine yaklaşan savaş felaketini haber vermek dışında savaş kararını nasıl karşıladığına dair değişik iddialar söz konusudur. Sahih olduğu şüpheli bazı kaynaklar Nursi'nin cihat ilan eden fetvayı hazırlayan ekibin içinde yer aldığına değinse de bu iddialara karşı temkinli olmak gerekir. Buna karşılık aşağıda değinilecek bir dizi veri baz alındığında Nursi'nin savaş kararına karşı temkinli hareket ettiği veya hiç değilse ateşli bir destek sunmadığı iddiası daha doğru görünmektedir. Hatta Nursi'nin savaşın başında vaizlik pozisyonu ile cephe gerisi faaliyet yürütmesi onun bu savaşın karakteri konusunda bile yeterince ikna olmadığına yorulabilir. Kardeşi Abdülmecit'in anlattığına bakılırsa Nursi, savaş başladığında Van'dan Erzurum cephesine giden yirmi beş bin mevcutlu fırkaya vaiz tayin edilerek Kafkas cephesine gitmişti. Buradaki anlatımdan onun "vaiz tayin edilmesinin" devletin bir tasarrufu mu yoksa kendisinin mi bir tercihi olduğu net değildir. Nursi'nin çoğu zaman birlikte hareket ettiği bölgedeki diğer aktörlerin savaş sırasındaki konumlarını hatırlamak da bu manada bir fikir verebilir. Sözelimi Norşinli Şeyh Hazret, Şeyh Mahmude Zoqeyde, Küfrevi şeyhi, Arvasi şeyhleri, Gaydalı şeyhler olmak üzere Nakşî şeyhlerin

neredeysi tamamı bu dönemde müritleri ile birlikte Kafkas cephesine geçerek Osmanlı'nın yanında bilfiil savaşa girmişti. Savaş başladığında Kürt ağa ve şeyhlerinin ekserisi silahıyla cepheye savaşmak için giderken Nursi'nin eline silah alıp savaşmak yerine cepheye gidenleri ajite etmeye gitmesinin bir anlamı olmalıdır.

Bu döneme ait diğer kaynak ise yeğeni Abdurrahman'ın anlattıklarıdır. Ona bakılırsa Nursi bütün öğrencileriyle beraber "mecburiyetten" harbe katılarak Pasinler cephesinde büyük musibet ve felaketlere uğradı. Oysa kardeşi Abdülmecit'in bir kitap arkasına yazdığı ekte Nursi bütün talebeleriyle değil yalnızca Mele Habib ile birlikte Erzurum cephesine gitmişti. Burada Nursi'nin savaşı nasıl gördüğüne dair bir parça yorum da görmekteyiz. Abdurrahman'ın anlatımı doğruysa eğer Nursi, "savaşa katılmayı kutsal bir görev olarak görmüştü." Abdurrahman'ın gerek talebe sayısı konusunda verdiği yanlış bilgi, gerek Nursi'yle âlâkâlî olarak hem savaşı kutsal gördüğünü belirtmesi hem de bu arada "mecburiyet" kavramını aynı anda kullanması, verdiği bilgilere ihtiyatla bakmamızı gerektirmektedir. Bu anlatımı doğru kabul etsek bile Nursi'nin hangi aşamasından itibaren savaşı kutsal gördüğü müphemdir. Abdurrahman'ın burada kullandığı "mecburiyetle" ibaresini bir başka biyografi yazarı olan H. Muksi'nin anlatımlarıyla birlikte okuduğumuzda karşımıza ilginç bir tablo çıkar. H. Muksi'nin anlatımına bakılırsa Nursi, savaşa karşı pek de gönüllü değildi. Eğer Muksi'nin dediği doğru ise bu durumda Nursi'nin vaiz olarak cepheye gitmesinde bu gönülsüzlüğün payı akla gelmektedir. Mamafih, Abdurrahman'ın, Abdülmecit'in bahsettiği vaizlik meselesine değinmemesi enteresandır. Fakat ordudaki başka kaynaklar Nursi'nin süvari kolordusunda nasihat-vaaz için görev yaptığını belirttiğinden Abdülmecit'in anlatımları doğru görünmektedir. 33-34. Fırka komutanının tanıklığına bakılırsa süvari kolordusundaki dağınıklık pek iç açıcı değildi ve ordunun toparlanması için Nursi çağrılmıştı. Ancak Nursi'nin tesirli vaaz ve nasihatleri bile durumu kurtaramamıştı.

Bunların yanı sıra Nursi'nin ne dediğine de bakmak gerekir. Onun savaşa dair nadiren konuştuğu zamanlarda vaizlik konumundan bahsetmemesi dikkat çekicidir. Nursi, bilhassa

devlet katına/kamuoyuna kendini anlatmak durumunda kaldığında harbi umumide gönüllü alay kumandanı olarak iki sene çarpıştığını, ordu kumandanı ve Enver paşa takdiratı altında kıymetli talebelerini feda ettiğini yazma gereği duymuştu. Fakat bu ifşaatın gerçekliği, Nursi'nin bu dönemi araçsallaştırma gereği duyması sebebiyle şüpheyile karşılanmalıdır. Kendisi üzerinde baskıların arttığı, kitlelerin kendisine şüpheyile baktığı zamanlarda Nursi, "tolere edilmesi" veya belli limitler dâhilinde "müsamaha görme" bağlamında bu dönemki yaşamını bir ispat vesikası olarak kullanmış gibi görünmektedir.

PASINLER CEPHESİ

Erzurum vilayeti I. Dünya Savaşı'nda Ruslarla Osmanlılar arasındaki çatışmaların yoğunlaştığı bölgeydi ve stratejik açıdan büyük önem taşıyordu. EDF'nin son kongresini Erzurum'da yaptığını düşündüğümüzde, İTC'nin esas adamlarını görünürde kongre takibi ve Taşnakçılarla pazarlık için bölgeye göndermesi burasının fiilen bir çatışma alanı olduğunu gösteriyordu. Bölge esasen Tortum'da karargâh kuran 3. Ordu'nun geri hizmetlerini barındırmaktaydı. Enver Paşa, bu ordunun başına soykırında spektaküler bir rol oynayan sınıf arkadaşı Mahmut Kamil Paşa'yı atamıştı. Ayrıca Erzurum valiliğine de Nursi'nin yakın ahbabı Tahsin Bey getirilmişti. Pasinler bölgesi Teşkilatı Mahsusa'nın reislerinden Bahaettin Şakir'in görev alanında idi ve onun öncülüğünde Kafkasya'da cephe gerisinde karışıklık ve isyan çıkarmak için kurulan Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin de etkinlik sahasındaydı. Rus ordusu savaşın başlarında Pasinler bölgesini de içine alan bölgeye ilerlemişti fakat Aralık 1914 boyunca ordunun geri çekilmesine paralel olarak 12.914 kişiden oluşan Pasinler Ermenisi'nin Rus ordusunun peşinden yurtlarından ayrılmak zorunda kaldığını görmekteyiz. Ne var ki aşağı Pasinler köylerinin nüfusu dört bin civarındaydı ve bu köylerin halkı Mart 1915 yılının sonunda "sınıra çok yakın yaşadıkları ve Ermenilerden kuşkulanmak için haklı nedenlerin olduğu" bahanesiyle tehcir edildi. Bir tanığın anlatımına bakılırsa Pasinler Ermenilerini öldüren Enver'in ordusuydu ve bu ordu Basen'e (Pasinler) saldırarak katliam yapmıştı. Tanık ayrıca kaçarken yol boyunca öldürülmüş insanların cesetleriyle

karşılaştıklarından bahsediyordu. Zaten Vali Tahsin Bey'in Dâhiliye nazırına yolladığı bir telgrafa göre, bölgeyi Ermenilerden arındırmayı hedefleyen ilk operasyonlarda ordu önemli bir rol oynamaktaydı.

Pasinler cephesine vaiz olarak gelen Nursi'nin büyük olasılıkla Kasım 1914 ile Van'ın Rusların denetimine girdiği Mayıs 1915 tarihinin öncesine kadar burada kaldığı iddia edilebilir. Nursi'nin bu cephedeyken vaizlik görevinin dışına çıkarak eline silah alıp çarpıştığına dair işaretler de mevcuttur. Bizzat Nursi'nin anlatımına bakılırsa Mele Habib ile birlikte Ruslara hücum niyetiyle ileri atıldıkları görülmektedir. Ezcümle Nursi'nin Mart ayı boyunca Pasinler kırsalındaki cinayetlere, talanlar ve benzeri soykırım fiillerine tanıklık ettiği açıktır. İlâveten orduda vaizlik görevini yaparken onlarca Ermeni askerinin silah altına alındıktan sonra katledildiğini biliyor olmalıdır. Nursi'nin katliamlara tanık olmaktan öteye giderek soykırım fiillerine bilfiil iştirak ettiğine dair somut bir veri bulunmamaktadır. Fakat yine de Nursi'nin buradayken bazı durumlarda eline silah alması kafa karıştırıcı bulunabilir. Pasinler cephesinde büyük musibet ve felakete karşılaştığını ve de harbin Osmanlı aleyhine geliştiğini sebep gösteren Nursi bu dönemi anlatmaktan kaçındığı için olan biteni tam olarak bilmek mümkün değildir. Esasen bu ketumluk sadece ona özgü değildir, Kürt dinî liderlerinin ve aydınlarının neredeyse tamamı bu dönemde Kafkas cephesindeydi. Ve ilginç bir şekilde bu kişilerin de tıpkı Nursi gibi döneme dair anlatımlarına eşlik eden şey kesin bir dilsizlik ve tanıklıktan kaçınma çabasıdır.

Biyografi yazarlarının anlattıklarına bakılırsa Nursi, savaş bütün acımasızlığıyla devam ederken Pasinler cephesinden Van'a dönüp medresede ders vermeye başlamıştı. Neden ordu içindeki görevini sürdürmedi veya ordu içinde vaizlik müessesinin işe yaramadığını gördüğünde neden cephede kalıp bizzat savaşmak yerine cepheden ayrılıp Van'a geri dönmeyi tercih etti? Genelde biyografiler ketum davrandıkları için sebebini anlamak güç olsa da Nursi'nin "ya savaşın gidişatından ya da savaşın yürütülüş biçiminden" rahatsız olarak cepheden ayrılması olasıdır.

VAN

Nursi, Van'da ders başındayken 1915 Nisan ayı boyunca Van'da Ermeniler ciddi bir direniş sergiliyordu. Eğer biyografilerin anlattığı doğru ise Van direniş sırasında Nursi tamamen hareketsiz kalarak olayları izlemekle yetinmişti. Nursi'nin izleyici kaldığı manzara sadece Van merkezde "mukatele" formatındaki hadiseler değildi, vilayetin sınırları içindeki bütün yerleşim yerlerindeki Ermeni halkı açık bir hedef olarak katlediliyordu. Bu kargaşadan yararlanan Rus ordusunun Van'ı ele geçirmesi de an meselesiyken, Nursi'nin bütün bu olan bitene seyirci kalması nasıl yorumlanmalıdır?

Oysa Nursi, öteden beri Nakşi dinî liderlerinin teoloji-politiğinin içinde yetişen biri olarak Kürdistan'ın Rusların eline geçme ihtimaline karşı müteyakkızdı. İkincisi savaşın başlamasına yakın bir vakitte Nursi, medresesini kışla haline getirirken gerekçesini Taşnakçuların silahlı aktivizmine karşı koymak olarak belirtmişti. Üçüncüsü uzunca bir süreden bu yana Van'da yaşamaktaydı ve Van'ın Rus ordusunun eline geçmesi an meselesiydi, dahası Van valisi ile aralarında eğitim/hoca-talebelik üzerinden bir bağ da vardı. Bütün bu gerekçeler ortadayken Nursi'nin proaktif bir şekilde davranarak cepheye en önde gidenlerden biri olması beklenirdi. Ne var ki eğer biyografiler doğru söylüyorsa Nursi beklentilerin aksine bir karar alarak neredeyse tamamen hareketsiz kalmıştı. Bu hareketsizliğinin nedenine dair elimizde bir veri yok. Nursi her ne kadar Ermeni direniş hadisesine müdahil olmayıp medresesinde ikamet ediyorsa da A. Rahman'ın yazdığına bakılırsa bu süre içinde çoluk çocuğa dokunulmaması için herkesi ikaz ediyordu.

Van, Rusların eline geçtiğinde A. Rahman'ın anlattıklarına bakılırsa Van Kalesi'ne çekilerek direnme kararı almıştı ve gerekirse çatışarak ölmeye hazırdı. Fakat dostu olan valinin ısrarı üzerine burada kalıp Ruslara direnmekten vazgeçmişti. Bu andan itibaren Nursi'nin sivilleri ve muhacirleri koruma pozisyonuna geçerek onlarla ilgilendiği anlatılmaktadır. Van'ın düşmesi Nursi'nin hareket stratejisi için yeni bir durum gibi görünmektedir. Nursi artık (eğer varsa) savaş konusundaki mütereddit halini ve savaş dışı konumunu bir kenara bırakıp

eline silah olarak milis komutanı sıfatıyla cepheye geçmiş olmalıdır. Nursi'nin eline silah alıp muharip bir komutan olarak cepheye gitmesinde Van'ın düşmesi ve Bitlis'in düşme olasılığı büyük rol oynamışsa benzer. Bir kaynağa bakılırsa Van'ın düşüşünden sonra eline silah alan Nursi'nin emrindeki milis sayısı 300'ü buluyordu. Silahı eline alıp milis komutanı olarak cepheye döndüğünde bir iddiaya göre ikili bir strateji izlemişti. Bir yanıla milis komutanı olarak direniş örgütlüyordu; öbür yanıla ulema olarak sivillerin katledilmesine mani olmaya çalışıyordu.

NOGALES'İN DEKLANŞÖRÜ

Van'da bulunan Nogales'in verdiği bilgiler kadar çektiği fotoğraf da kritik öneme sahiptir. Onun çektiği fotoğrafa bakıldığında fotoğrafın çekildiği yerin büyük ihtimalle Van Kalesi dolaylarında olduğu görülmektedir. Zira kadrajda insanların yanı sıra tarihî eser kalıntıları da görülmektedir. Fakat kadraja girenlerin içinde Nursi'nin olup olmadığı sorgulanmalıdır. Anaakım Türkçü-Nurcu fraksiyonlar, çekilen bu fotoğraf karesiyle üstadlarının destansı biyografisine emsalsiz bir kanıt bulduklarını düşünerek söz konusu kareyi sorgusuz sualsiz dolaşıma soktular. Oysa Nogales'in kitabında neşredilen fotoğraf karesi ile değişik platformlarda yayımlanan diğer fotoğraflarına bakıldığında anılan kişinin Nogales'in bizzat kendisinin olabileceği de akla gelmektedir. Daha da önemlisi Nogales'in arşiv belgelerini yayımlayan değişik platformlar bahse konu fotoğrafın altına şu notu döşemektedir: "Yazar, Ermenistan'ın başkenti Van çıkartması sırasında, Kürt özel görevlilerinin ortasında." Bu notun ilişitirildiği fotoğraftaki kişi Nogales'in belgelerini yayımlayanlara göre Nogales'in bizzat kendisi. Fakat Nursi'yi kahramanlaştırma iştiyakındaki Nurculara bakılırsa aynı resimde işaret edilen kişi Nursi'den başkası değil. Hasılı, fotoğraftaki kişinin kimliği hiç değilse muğlak görüldüğü için bu enstantaneye ihtiyatla bakarak belge yorumlanmalıdır.

Fotoğraftaki kişinin Nursi olabileceğini düşünerek bahse konu kareyi yorumladığımızda ise karşımıza değişik opsiyonların çıkacağı açıktır. Bir kere kale yakınlarındaki Horhor

Medresesi öteden beri Nursi'nin öğrencilerine eğitim verdiği bir dershaneydi. Eğer fotoğrafın çekildiği yer Van Kalesi ise Nursi'nin bu sıralarda Pasinler cephesinden dönüp talebeleriyle ders yaptığı Horhor'da bulunması akla daha yatkındır. Fotoğrafın Van Kalesi'nin yakınlarında çekildiğine dair bir başka güçlü olasılık ise Nogales'in Van Kalesi'ne çıkıp oraya top yerleştirdiğini ifade etmesidir. Diğer bir ihtimal ise resmin çekildiği yerin şehrin biraz dışındaki Erek Dağı'nın bulunduğu mıntaka olmasıdır. Esasen Ermenilerin ikamet ettiği Arçak, Hazeran, Boğazkesen, Şuşants köyleri bir hilal biçiminde Van'ı sarmaktaydı ve bu hilalin kuzey ucu Erek (Varak) Dağı'na dayanıyordu. Kürt süvarileri bu geçitten geçerken sıklıkla soykırımdan kaçan Ermeni muhacirleriyle karşılaşmaktaydı. Nogales, bu geçidin Ermeni komitecilerin başkanı Koyuncuyan'ın denetiminde olduğunu ima ederek buraya yakın yedi kilise manastırından sürekli ateş edildiğini söylemektedir. Bu hat, Van Ermenilerinin kaçış güzergâhı için en elverişli yol olduğundan stratejik açıdan da önemliydi. Vali bu nedenle Erzurum taburu ile saldırarak buradaki savunmayı kırmayı amaçlamıştı. Eğer burası söylendiği gibi Ermeni komitecilerin ateş menziline ise burada toplu halde fotoğraf çektirmenin bir mantığı yoktur.

Peki fotoğrafın çekildiği yer neden önemlidir? Fotoğrafın çekildiği yer, eğer Van kalesi ise bu durumda biyografi yazarlarının dediği gibi Nursi'nin medresesinde ders verme olasılığı artmaktadır ama eğer fotoğraf Erek Dağı civarındaysa Nursi'nin Van'da Ermenileri katleden gruplarla iç içe olduğu ihtimali güçlenecektir. Erek Dağı'nda zinde savaşkan güçlerin içinde yer alıyorsa o zaman iki biyografi yazarı A. Rahman ve A. Mecit'in anlattığının tersine Nursi, medresede ders yapmayı Van'da Ermeni direnişçileri ile çatışıyor olmalıdır. Ve eğer Erek Dağı'nda resim çektiği vakiyse bu durumda Erek Dağı'na yakın Sabağ ve Şuşantz köylerindeki Ermenileri kılıçtan geçiren grubun içinde olma ihtimali ortaya çıkmaktadır.

Nogales'in bahsettiği 200-300 kişilik süvari birliği meselesinde ise bu birliğin Teşkilatı Mahsusa'ya bağlı kasaplar taburu olması ihtimali yüksek görünmektedir. Zira Cevdet Bey'i kızdıracak kadar otonom ve katliamcı bir birlik olarak Van kırsalındaki Ermeni köylerinin yıkımı için özel olarak görevlendirilmiş izlenimi vermektedir. Öyle ki Sabağ köyündeki

Ermenileri Laz taburuyla kılıçtan geçiren birlik de yine bu süvarilerdi. Bu birliğin köylerdeki talanist motivasyonunu düşündüğümüzde bunların kasaplar taburu olma ihtimali güçlenmektedir. Her ne kadar bu birliğin kasaplar taburu olma ihtimali güçlü olsa da birliğin, Hamidiye süvarilerinin mi olduğu, gönüllü milislerden müteşekkil mobil unsurların mı olduğu veya ismi Nursi ile özdeşleşmiş Keçe Külahlıların birliği mi olduğu net değildir. Netice itibariyle Nogales'in çektiği fotoğraf değişik açılardan spekülasyonlara açık kapı bırakmaktadır. Biyografi yazarları Nursi'nin Van'da kaldığı süre boyunca savaşa katılmadığını söylemişlerdi. Eğer bu bilgi doğruysa ve şayet fotoğraftaki kişi de Nursi ise bu durumda onun silahlı unsurların içinde neden yer aldığı izaha muhtaçtır.

MOLLA SAİD MESELESİ

Van'ın düşmesiyle birlikte Nursi'nin Bitlis'e geçtiği anlaşılmaktadır. Vestan'da kimi çatışmalara katıldığı anlatılıyorsa da bu çatışmaların ayrıntısı hakkında net bilgiler yoktur. Bu arada soykırım bahsinde ele alınması gereken en önemli belge, Kudüs Ermeni patriğinde bulunduğu iddia olunan bir belgedir. Mahut belgede Bitlis'te soykırımda rol alan Molla Said isimli birisinden bahsedildiği iddia edilmektedir. Bu kişinin Said Nursi olup olmadığını tespit etmek önemlidir. Bununla birlikte Kürtler arasında ve hususen bu mıntıkada Molla Said namlı pek çok kişinin olduğunu da unutmamak gerekir. Bu yüzden isim benzerliğini akılda tutarak buradaki soykırım sürecinin seyrine bakılmalıdır. Bitlis'teki katliamların öncesinde vali Mustafa Abdülhalık ile Dr. Nazım, Nisan ayı sonunda uzun bir görüşme yapmışlardı. Nitekim bu toplantıdan hemen sonra Bitlis'te üç yerel Ermeni lideri asılmıştı. Fakat valinin ve Dr. Nazım'ın Bitlis katliamını organize etmeleri için ellerinde az sayıda kişi ve kısıtlı araç vardı. Van'dan Vali Cevdet'in 8 bin kişilik kasaplar taburu ile geri çekilmesi ve dahi Halil Kut Paşa'nın emrindeki kuvvetlerle doğu Dicle vadisinde birleşmeleri, Bitlis için düşünülen katliam planları için elverişli bir ortam sağladı. Nogales, Siirt yolunda Bitlis'teki katliam planlarının hazır olduğunu ve buna başlamak için Halil Kut Paşa'nın emrini beklediklerini anlatır. Belli ki soykırım planları önceden yapılmış, kimin nereye nasıl vuracağı

belirlenmişti. Talat Paşa'nın kayınbiraderi olan vali Mustafa Abdülhalik haftalar boyunca saldırgan bir kısım Kürtleri ve diğer çetecileri toplamakla meşguldü. Topladığı adamları Teşkilatı Mahsusa komutanı Behçet Bey'in emrine vererek soykırım için hazırlık yapıyordu. Sonuç itibariyle Nogales'in vali Mustafa Abdülhalik'ten aktardığına göre Bitlis'te katliam emrini bizzat Halil Paşa vermişti, bu şekilde Temmuz sonuna kadar Bitlis vilayetinin Ermenileri haritadan silinecekti.

Bütün bu anlatılanlardan sonra Nursi'nin katliamlara dâhil olup olmadığına bakabiliriz. Yukarıda da belirtildiği üzere bu konuda en kayda değer iddia Bitlis'te katliama karışanların listesi içinde Molla Said isimli birisinin adının geçmesidir. Bu iddianın esas kaynağı Kudüs patrikliğinde bulunan bir evrak olduğu anlatılmaktadır. Bu evrakın muhtevası, yazanın kimliği, anlattıkları hikâyenin maddi olgularla uyumlu olup olmadığı meselesine bakmak için evrakı referans veren kaynaklara bakıldığında bu konunun askıda bırakıldığı görülmektedir. Esasen bu evrakı dolaşıma sokanların elinde bile bu belgenin bir örneğinin olmaması dikkat çekicidir. Fakat ne olursa olsun Nursi bu sırada Bitlis'teydi. Hatta Badıllı'nın anlattığına bakılırsa Nursi ilkin Bitlis'te Rus işgali olasılığına karşı "halkın kuvve-i maneviyesini takviye ile nasihate" koyulmuştu. Burada Norşinli Şeyh Hazret'in bir halifesinin de bu sırada Nursi'yi Bitlis'te gördüğüne tanık olmaktadır. Bu tanığa bakılırsa Nursi, devletin Ruslara karşı savaşmak istemediğini düşünerek, bu karara tepki duymuş ve yanındaki iki talebesi ile şehirde direneceğini söylemişti. Dolayısıyla belgenin zaman ve yer konusundaki iddiası ile Nursi'nin bu zamanda ve yerde bulunması çakışmaktadır. Diğer bir ifadeyle Temmuz ayı boyunca Nursi, Ermeniler şehir merkezinde Halil Paşa'nın emriyle katledilirken Bitlis'teydi. Nursi'nin nasihatte bulunduğu kişilerin bu katliama katılma ihtimali de gözetilmelidir. Diğer bir ifadeyle belgeyi düzenleyenler bu tarz bir olgudan da bahsetmiş olabilirler. Şu durumda bu iddiayı hakıyla tetkik etmek için belgenin bir örneğine ulaşmak gereklidir. Bu belgeyi tanzim edenlerin kim olduğu, belgenin nerede düzenlendiği, belgedeki olguların maddi gerçeğe uyumlu olup olmadığı gibi durumlara bakılmalıdır. Eğer belge sahipsizse, olayların anlatımını maddi olgularla uyumlu ise, katliama maruz kalan tanık beyanı varsa bu durumda tanık anlatımını mutlak karine kabul edip Nursi'nin bu katliama karıştığını tespit etmek

gerekir.

Burada biyografi yazarlarının ittifakla anlattığı bir başka olay yine kafalarda soru işareti bırakmaktadır. Nursi, teslim olmaya niyetlendiğinde bir talebesini ulak olarak Ruslara göndermişti. Gönderilen talebesine “git ve teslim ol, Ermenilerin eline geçme, biz de sonra teslim oluruz” şeklindeki ifadesi ilginçtir. Nursi’nin Ermenilere değil de Ruslara teslim olmak istemesinin altında yatan sebep neydi? Onun, mütehakkim bir Kürt kibri ile hareket ederek Ermenilere teslim olmasını gururuna yedirmediği iddiası yabana atılamaz. Fakat savaş ortamında belli merkezlerde sivil katliamlar gerçekleştiren Ermeni birliklere teslim olmayı can güvenliği bağlamında riskli görmesi de olasıydı. Her ne olursa olsun Nursi’nin kapı komşusu olan Ermenilere değil de ideolojik baş düşman olarak kodladığı Ruslara teslim olmak istemesinin bir anlamının olduğu da açıktır. İlâveten en az iki talebesinin tanıklığına göre Nursi, Bitlis’te Rus askerlere teslim olduğunda Ermeni gönüllüler teslim anında ona saldırmak istemişlerdi. Ermenilerin taşla ve tüfikle Nursi ve talebelerine saldırısını Ruslar araya girerek önlemişti. Başka bir tanığın anlattığına göre Ruslar, Nursi’yi teslim alıp başka yere naklettiğinde bile yine Ermeni milisler saldırı girişiminde bulunmuşlardı. Son bir tanık ise Nursi’nin Bitlis’ten Van-Erçek’e Ruslar tarafından götürüldüğünde bile hâlâ burada Nursi’yi tanıyan Ermenilerin onun başına üşüşerek küfür ve hakaretlerde bulunduğunu belirtmektedir. Hizan bahsinde biyografi yazarları ittifakla Ermeni milislerin, Nursi’nin Ermeni sivilleri koruyan pratiğini öğrendiklerinde onun bu güzel davranışından ibret aldığını belirterek onun silahlı Ermeniler üzerinde bile karizmatik bir etki bıraktığından bahseder. Oysa teslim sürecinde gerek Bitlis’te gerekse Van’da Nursi’yi tanıyan Ermeni milislerin ona sempati beslemekten öte onu hasım olarak gördüklerini öğreniyoruz. Bu paradoksun nedeni konusunda biyografiler bize hiçbir şey söylemese de burada iki şey akla gelmektedir. Ya Nursi, etkili bir silahlı milis komutanı olarak savaş enstantanelerinde karşı karşıya geldiği Ermeni milislere ciddi zararlar vermiştir. Ki bu durumda Nursi’ye duyulan tepkinin sebebini savaşın sonucuyla bağlantılı olarak yorumlayabiliriz. Gerçekten de Ermeni milisleri savaş boyunca kendilerini ve Rus ordusunu hırpalayan Kürt silahlı unsurlarına karşı ayrı bir motivasyonla savaşıyordu. Ya da Nursi belli mıntikalarda soykırım fiillerine iştirak ederek

Ermeni katliamlarında rol oynamıştı. Bu durumda Nursi'ye duyulan aşırı tepkilerin sebebi soykırım cürümleriyle bağlantılı olmalıdır. Sebebi ne olursa olsun Nursi'yi tanıyan Ermenilerin ona saldırma teşebbüsünde bulunmasının arka planında yatan olay ve olguların soykırımla bağlantısı ciddi bir şüphe kaynağıdır.

SOYKIRIM EKONOMİSİ

Nursi'nin Bitlis'te soykırım fiillerine iştirak etmiş olabileceğine dair diğer bir tartışma ise talanizmle bağlantılı bir meseledir. Buna göre Ali Çavuş isimli tanık, kendisinin yanı başında vurulan Nursi'nin hem talebesi hem de yeğeni olan Ubeyd'in “..Ali koş kemerimden altınları ve üzerimdeki elbisemi al, gavurların eline geçmesin” dediğini aktarır. Gerçekten de Arendt'in de altını çizdiği üzere soykırım gibi muazzam bir kötülüğün doğal ve kabul edilebilir bulunduğu bir ortamda, talan ve gasp gibi görece daha kabul edilebilir başkaca kötülükler bu sıralarda her tarafa uzanmıştı. Ve gerçek şu ki bunlar kötülükten bile sayılmıyordu. Tam da bu nedenle Ermenilerin katledilmesine eşlik eden muazzam bir talan ekonomisi hastalık gibi çoğu kimseye bulaşmıştı. Bloch'un bir meslek örgütlenmesi, Anderson'un yağmacı militarizm olarak işaret ettiği bu spesifik talanizmin hedefinde toprak fethi değil, menkul malların mülkiyeti için insan bedenininin fethi söz konusuydu. Bu sebeple yeğenin üzerinde altın çıkması meselesi ciddiye alınmalıdır. Zira bir kısım Kürt talanistini esasen Ermenileri öldürmeye motive eden amil tam da kurbanlarının üzerindeki eşya, giysi ve olası kıymetli menkul mallardı. Yeğenin üzerinde altın çıkması meselesinde başkaca yan olgulara da bakmak gerekebilir. Nursi savaşın hemen öncesinde Horhor Medresesi'ndeki çalışmaları ile toplum içinde talebe çeken bir cazibe odağı haline gelmişti. Talebe sayısının artmasıyla resmî makamlardan beş talebe başına ödenek alıyordu. Kendince uyguladığı iktisat uyarınca altmış öğrencinin iâşesini karşıladığı anlatılmaktadır. Savaşın başlamasıyla birlikte Nursi'nin talebeler için ayırdığı parasını yeğenine emanet ederek yanında taşıması akla gelebilir. Nitekim İstanbul'daki hayatında aynı görevi bir diğer yeğeni olan Abdurrahman'a vermişti. Zira Kürt toplumunda her önde gelen otoritenin ve/veya ağanın

kendi iktisadi işlerini yürütmek maksadıyla yakın çevresinden birisini görevlendirdiği bilinmektedir. Ağalar genelde üzerinde para taşımazdı ve bazı durumlarda ağaların kendi hizmetinde bulunan birisine parasını taşıtması bir soyluluk göstergesiydi. Nursi'nin küçüklüğünden beri soylu ağalara meyyal tutumunu düşündüğümüzde böyle bir olasılık yabana atılamaz. Tüm bu anlatılanlar eşliğinde yine de Ubeyd'in bunu katledilen Ermenilerden tedarik ettiğini iddia etmek soykırım ortamını düşündüğümüzde akla uzak bir ihtimal değildir. Bu anlatılan hikâye soykırım fiilleri bağlamında sıkça görülen bir davranış kalıbı olduğu için açık bir şüphe kaynağıdır. Fakat bu durumda bu altını nerede, ne zaman ve hangi yörenin Ermeni katliamından ele geçirdiği meselesini tartışmak gerekir.

HİZAN

Nursi'nin kendi nahiyesine ve doğduğu Nurs köyüne giderek Ermeni milisleri oralardan çıkardığı anlatılmaktadır. Nursi'nin doğduğu bölge olan Sparger'd'te (İsparit) 2600 Ermeni'nin yaşadığı 26 Ermeni köyü vardı. Burada esasen yerel EDF lideri olan Lato ile Spagerd nahiye müdürü arasında belli şartlarda bir uzlaşma vardı. Bu sayede milis kuvvetlerinin Ermenilere kötü davranmalarının önüne geçilmişti. Tedbir mahiyetinde EDF lideri Lato, yarı amatör 120 silahlı köylüyü harekete geçirerek Ermenilerin güvenliğini sağlamaya çalışmaktaydı. Mayıs sonunda Van'dan kaçıp bölgeye gelen milis kuvvetleri burayı tehdit etmeye başlayınca Ermeni milis komutanı Dro'nun birliği de kısa süre içinde bölgeye girdi. Rus kuvvetleri de Mayıs sonundan Temmuz başına kadar bölgenin kontrolünü tamamen ele geçirdi. Spagerd bölgesindeki tanık anlatımlarına baktığımızda gerçekten de Van'ın Rusların eline düşmesi ile birlikte bölgeden kaçanların Spagerd'e varmasıyla Kürt-Ermeni ilişkilerinin gerginleştiğini görmekteyiz. Bunu fırsat bilen bir kısım Kürtler talanlara başvursa da buradaki Lato olası bir katliamın önüne geçmişti. Dro'nun bölgeye ulaşmasıyla birlikte buradaki Ermeniler tahliye edilse de Kharkhots köyünden 20 kişi göç güzergâhında çıkan çatışmada öldürülmüştü. Katliamdan kurtulan Hovhanissian'ın tanıklığı ise bize daha çok bilgi sunmaktadır. Bu tanığın anlatımına göre buradaki Müslüman halk hükümet

tarafından silahlandırılmıştı, buraya konuşlandırılan mala Şerif Macar liderliğindeki 500 kişilik Koçar birliği köylülere baskı yaptığında bölgedeki Taşnak lideri Lato devreye girip Spargert müdürü ile konuşunca Koçar birliği buradan gönderilmişti. Bu esnada milis komutanı Dro bölgeye gelerek, bölgedeki Kürt önderlerinden silahlarını teslim etmelerini önerse de Kürtler buna yanaşmamıştı. Gerginlik artınca Past adlı Ermeni köyü saldırıya uğrayarak sakinlerinin bir kısmı katledildi bir kısmı da esir alındı. Tanık burada Nursi'nin köyünden de bahsetmektedir. Buna göre komutan Dro, Past köyünün başına gelenleri haber aldığında Hand ve Nors (Nurs) isimli Kürt köylerini basarak Abdurrahman isimli bir bey ile birlikte 30 erkeği yakalayıp Moks'a götürmüştü. Dro, Kürtlere haber gönderip Past Ermenilerinin serbest bırakılması halinde elindeki Kürtleri salıvereceğini bildirmişti. Bu sırada katliamdan kurtulan iki Ermeni köylü, Dro'ya ulaşarak Kürtlerin ellerindeki Ermenileri katlettiğini söylemişti, bunun üzerine o da Hand ve Nors erkeklerini süngüleyip nehre atarak misillemede bulunmuştu. Spargert'teki katliamdan kurtulan her iki tanık da Nursi'den ve onun milislerinden bahsetmemektedir. Görüldüğü üzere biyografi yazarı A. Rahman'ın anlattığının aksine burada Ermenilerin taarruzu söz konusu değildi. Buna karşılık Nursi muhtemelen kendi köyünün misilleme amaçlı olarak Dro tarafından basıldığını duyduğunda bölgeye gelmiş olmalıdır.

Burada Badıllı'nın "Bir Fransız Yazarın Anlattıkları" başlığı ile kitabına aldığı pasaja da değinmek gerekebilir. Badıllı Fransız bir tarihçiye atıfla kitabına aldığı pasajda özetle Ermeni gruplarının zulmüne karşı Nursi'nin faaliyetlerini destanlaştırma niyetini taşısa da Fransız tarihçinin konuştuğu tanık anlatımlarının bazı konularda yanlış bilgiler verdiği sabittir. Örneğin tanığa göre Taşnakların İsparit temsilcisi olan Lato olay anında Rusya'dan buraya sızan biriydi. Oysa Lato, uzun süre boyunca buradaydı, yeri yurdu belliydi ve dahası İsparit nahiye müdürü ile dostane ilişkilere sahipti. İkincisi ise Kazardillo diye bir komutandan bahseden tanık, metnin ilerleyen bölümünde Dillo olarak bu ismi kısaltma yoluna gitmişti. Belli ki tanık Ermeni milis komutanlarından Dro'dan bahsetmekte, fakat Dro da Rusya'dan sızan bir Ermeni değildi. Bu iki bilgi hatasının Badıllı'nın referansının inandırıcılığına bir miktar gölge düşürdüğü açıktır. Buna karşılık tanığın "Nurs, Vanink, Ant

ve Mezraa-i ant ahalisindeyiz” demesine bakılırsa yukarıda anlatılan olaydan bahsettiği anlaşılmaktadır. Olayın esasına geldiğimizde ise meselenin başrolünde hem Ermeni kaynaklarda hem bu Fransız kaynağında aynı Abdurrahman’ın yer alması ilginç bir tesadüftür. Yukarıda altı çizildiği üzere Ermeni Past köyü saldırıya uğrayınca, Dro misilleme mantığıyla And (Hand) ve Nurs (Nors) köyünü basarak köylerin erkeklerini rehin tutmuştu. Dro saldırganların elindeki Ermenilerin serbest bırakılması karşılığında kendisinin elindeki köylüleri bırakacağını vaat ederek buradaki yetkililerle pazarlığa girişmişti. Öyle görünüyor ki Dro, pazarlık yapmak ve şartlarını bildirmek için herhangi bir köylüyü değil Abdurrahman isimli beyi ulak olarak göndermişti. Tanığın anlatımına bakılırsa Dillo’nun (Dro olmalı F.A) içinde Nursi’nin de yer aldığı eşraftan teslim olmalarını, nahiyeyi boşaltmalarını ve bunlar olmazsa harp etmelerini istemişti. Bu teklifin reddedilmesi üzerine köylerine hücum başlamıştı. Tanık, köylerden toplanan Kürt köylü erkeklerin kılıçtan geçirildiğini belirtmektedir. Tanığın anlattığı bu olayda şüpheli bazı hususlar vardır. En başta biyografi yazarlarına bakıldığında Nursi’nin İsparit bölgesine gelmesi buraya saldırı yapılmasından sonradır. Oysa tanığa bakılırsa ortada henüz bir saldırı olmadığı halde Nursi bölgedeki eşrafın arasındaydı. İkincisi ise Dro’nun ortada hiçbir şey olmadığı halde bölgedeki Kürtlere savaş ilan ederek onları teslim zorladığına dair bilgidir. Oysa Dro’nun harekete geçmesi Past köyünün saldırıya uğramasından sonra gibi görünmektedir. Öte taraftan yukarıda belirtildiği üzere Ermeni tanıklara bakılırsa Dro’nun tek şartı rehin alınan Ermeni köylülerin kendisine teslimiydi. Fakat Fransız tarihçiye konuşan tanık A. Rahman’ın anlattığı şartların içinde karşılıklı rehine değişimi pazarlığının ne zaman olduğu biraz muğlâk bırakılmıştır. Sanki Dro’nun, Ermenilerin katledilmesine karşılık olarak Kürtleri öldürdükten sonra pazarlığa giriştiğine dair bir mantıksızlık olay örgüsüne hâkimdir. Üstelik tanığa göre Dro “git molla Said’e orada kalan Ermenileri bize teslim etmesini söyle” derken hangi Ermenileri kastettiği de belirsizdir.

Bu tanığın anlatımlarından Nursi’nin çatışmanın hangi anında Dro’nun muhatabı olduğu da yeterince anlaşılmamaktadır. Nursi’nin tüm bu kıyametin ortasında tam olarak ne zaman bölgeye intikal ettiği belirsiz olsa da, ihtimalen otobiyografisinde ve biyografilerde geçen

Ermeni kadın ve çocukların rehin alındığı zamanda Nursi buraya varmış olmalıdır. Öyle görünüyor ki, tanık tam da bu zamanda Nursi'nin içinde bulunduğu eşrafa gönderilmişti. Dro, erkekler zaten katledildiği için ondan rehin alınan kadın ve çocukların gönderilmesini istemişti. Nursi de bu sivil kitlenin katledilmesini engelleyerek Dro'ya göndermiş olmalıdır. Burada sorulması gereken kritik soru Nursi'nin Past isimli Ermeni köyüne saldıran grubun içinde bulunup bulunmadığı meselesidir. Ermeni şahit anlatımları olayı anlatırken Nursi'nin ismini telaffuz etmemektedir. Fransız tarihçinin konuşturduğu A. Rahman'a bakıldığında ise Dro'nun Nursi'den rehin alınan Ermenileri istediği görülmektedir. Eğer bu Ermenilerden kasıt Past köyünün Ermeni erkekleriyse bu durumda Nursi'nin de bu işte bir dahlinin olması gerekir. Öte yandan Dro'nun teslimini istediği Ermenilerden kasıt, kadın ve çocuklardan oluşan kafiye bu durumda onun Ermeni sivillere dokunmayı yasaklayan otobiyografisindeki fragman olma ihtimali söz konusudur.

OBJEKTİF SORUMLULUK MESELESİ

Bu bahiste soykırımın devlet tarafından organize edilip Kürt önderlerinin bir kısmının bu yüz kızartıcı fiile sahada iştirak ettiğini gördüğümüzde, bütün bu kıyamet günlerinde Nursi'nin nasıl davrandığı önem taşımaktadır. Bu manada dönemin Kürdistan toplumu içinde Said Nursi gibi toplumsal/kültürel/siyasal yaşamda yol gösterici, dinsel alanda cemaatin en önünde duran kült bir kişiliği sadece "yaptıkları" ile değerlendiremeyiz. Bu türden kanaat lideri haline gelmiş kişileri aynı zamanda soykırım gibi insanlığı ilgilendiren hassas bir meselede "yapmadıkları" üzerinden de değerlendirmemiz gerekir. Bu şekilde iki ayrı sorumluluk sahasında Nursi gibi kanaat lideri kişilikleri test etmemiz gerekir. Dolayısıyla Nursi'nin, soykırım fiillerine bilfiil iştirak edip etmediği, bu konuda emir verip vermediği, bu fiilleri meşru görüp, azmettirici olup olmadığı ve nihayet soykırım faillerinin eylemlerine yardım edip etmediği gibi suçun şahsiliği ve tipikliğini ilgilendiren subjektif sorumluluğuna öncelikle bakmak gerekir. İkincisi ise Nursi eğer soykırım fiillerine karışmamışsa, bu fiilleri meşru bulmuyorsa bu durumda ne yaptığı meselesidir. Nursi gibi kült kişiliklerin soykırım

esnasında tamamen hareketsiz kalıp, yapılan zulümlere gözlerini kapatmasının bir anlamda kitlelerin gözünde bu suçu onayladığı anlamına gelebileceği açıktır. Bu manada örneğin milislerine, kendisini dinleyen dindar Kürtlere veya devletin içindeki sorumluluk mevkiinde yer alan tanıdıklarına Ermenilerin kitlesel olarak katledilmelerini engellemeye dönük bir fetva verip vermediğine bakılmalıdır. Diğer bir ifadeyle bu bölümde objektif sorumluluğa bakmamız gerekebilir.

Nursi'nin Enver Paşa ile ilişkisi bilinen bir durumdur, keza Talat Paşa ile de tanışmış olmalıdır. Nursi'nin devlet katında bir şekilde ilişkisini sürdürdüğü Enver, Talat gibi merkezi otorite sahiplerine kitlesel cinayetlerin dinsel manada yanlış olduğunu bildirerek bir kez daha bu kararlarını gözden geçirmeleri için irtibata geçip geçmediğini bilmiyoruz. Talat Paşa'nın Nursi esir edilip Tiflis'e gönderildiğinde biraz da Bitlis valisinin talebiyle Nursi'ye ulaştırılmak üzere bir miktar para gönderdiğini biliyoruz. Şu halde Nursi'nin İTC elitleri için sıradan bir din adamı olmadığı açık. Yine Van valisi Cevdet Bey'in türlü oyun ve zalimliklerle Ermenileri katletmek için gönüllüleri ve buradaki silahlı unsurları organize ettiğini görmekteyiz. Cevdet'in Nursi'nin eski talebesi olduğunu ve ikisinin aralarında talebeler üzerinden bir haberleşme hattının olduğunu göz önüne aldığımızda Nursi, Cevdet'in bütün bu katliamcı fiillerine nasıl bir tepki vermiş olabilir? Van'dan sonra Bitlis'i de Halil Paşa ile birlikte mezbahaya çeviren Cevdet Bey'e, Nursi'nin eşlik ettiğini bildiğimizde bu konuda valiyi ikaz edip etmediği muammadır. Son olarak Nursi'nin Enver Paşa'nın amcası, bölgedeki en üst düzey komutan Halil Kut Paşa ile savaş esnasında sıkça iletişim kurduğunu görmekteyiz. Öyle ki İşaratül İcaz isimli eserin kâatibi, onun güzide talebelerinden Molla Habib'in, İran cephesinde Halil Paşa ile muhabere vazifesini ifa ederken öldürülmesini düşündüğümüzde Nursi'nin bu otoritelerle haberleşme sıkıntısı çekmediğini görmekteyiz. Bütün bunlar ortadayken onun, bölgedeki bu soykırım icracısı bürokrasiye ne söylediğine dair elimizde hiçbir veri yoktur. Yine kendisinin sıkı dostu olan Erzurum valisi Tahsin Bey de başlangıçta bir parça ayak direse de soykırımda esaslı bir rol oynamıştı. Keza Tahsin Bey ile iletişime geçip geçmediği de meçhuldür. Bunlara ilaveten Osmanlı'nın merkez karar alıcıları, Ermenileri katliamlardan korumak isteyen kişileri caydırmak için bu kişileri tecziye

edeceğini belirten resmî kararlar almıştı. Nursi eğer bu türden bir ikazda bulunmuş olsaydı muhtemelen bahse konu bir yaptırıma uğrayabilirdi. Sonuç itibariyle eğer Nursi kamu otoritelerini ikaz ettiyse ya başına bir şey gelirdi ya da bulunduğu dinsel konumdan ötürü sözü bir nebze de olsa dinlenirdi. Her ikisi de olmadığına göre Nursi'nin, emir komuta görevi üstlenen üst düzey kamu otoriteleri nezdinde girişimde bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Nursi'nin soykırıma karışan Kürt aktörler indinde de muazzam bir prestiji vardı. Yıllarca Van, Ağrı, Muş, Bitlis hatta Erzurum gibi yerleşim yerlerindeki aşiretler arasında gezip irşad faaliyeti yaptığını biliyoruz. Öyleyse saydığımız yerlerde soykırıma iştirak eden Kürt aktörlere yönelik olarak Nursi'nin nasıl bir tutum takındığı önemlidir. Mesela en ufak meselelerde dahi Nursi'nin görüşünü sorup ona göre hareket eden aşiret reisleri ile Nursi'ye bakıp çoğu zaman ona göre tutum takınan Kürt şeyhlerine Nursi'nin Ermeni Soykırımı konusunda ne dediğini bilmiyoruz. Velhasıl bu bahiste altı çizilmesi gereken tek maddi olgu yeğeni Abdurrahman'ın anlattığı bir vakıadır. Buna göre Nursi, İspart'te elinde silahla Ermeni silahlı gruplarla mücadele ederken esir tutulan Ermenilerin çocukları ve ailelerini toplayıp bunlara dokunulmasının İslâm hukukuna göre caiz olmadığına dair açık ve net bir fetva vermiştir. Nursi de Tarihçe-i Hayat'ında savaş esnasında Ermeni çocuklarının da öldürüldüğünden bahisle bulunduğu nahiyede binlerce Ermeni çocuğunun toplatıldığını belirterek kendisinin “askerlere bunlara ilişmeyiniz” diye emrettiğini belirtir. Buna benzer bir bilgiyi Mele Hişyar Serdi de vermektedir, ona bakılırsa Nursi, 1500 Ermeni'yi katliamdan kurtararak Rus ordusuna ulaştırmıştı. Nursi'nin neden bu fetvayı karar mekanizmasındaki devlet erkânı ile Kürt ağa ve beyleriyle paylaşmadığıdır esas sorun.

Burada tartışılması gereken başka bir mesele ise ahlaki bir sorunla bağlantılıdır. Diğer bir ifadeyle Nursi'nin savaşta otonom davranıp davranamama meselesini de tartışmamız gerekir. Savaşın insanlık dışı bir rotaya saptığını, Ermenilerin soykırıma tâbi tutularak sistematik bir şekilde yok edildiğini gören Nursi, bu duruma tepki göstererek savaş dışı bir pozisyon alabilir miydi? Savaşın değişik evrelerinde Nursi'nin, aslında otonom davranarak fiili tutumlar sergilediğini görmekteyiz. Mesela Pasinler cephesini bırakıp Van'daki

medresesine çekilmesi böyle bir kişisel inisiyatifle bağlantılı gibi görünmektedir. Yine Ermenilerin Van'da gerçekleştirdiği direnişe müdahil olmaması da kişisel bir tavır takınabildiğini göstermektedir. Devamla Van düştüğünde, Vali ile halk kitleleri şehri terk etmek istediğinde onlara katılmayıp kalede direnişe geçmesi yine kişisel inisiyatif kullanabildiğini göstermektedir. Son olarak Bitlis direnişi sırasında Nursi'nin harp erkânının savaş stratejisine açıkça karşı çıkarak kendi bildiğini okuduğunu görmekteyiz. Görüldüğü üzere Nursi, gerektiğinde harp erkânının emirlerine uymamayı bile göze alabiliyordu. Bütün bu harp içindeki kişisel inisiyatif kullanabilme durumlarına bakarak olayı yorumladığımızda Nursi'nin savaşın insanlık dışı bir hale büründüğünü gördüğünde, bir tür pasif direnişe geçerek savaş dışı bir pozisyon alabileceğini düşünmek mümkündür. Nursi'nin sebebi ne olursa olsun bu tarz bir pasifist tutum takınmadığı açıktır.

HÜLASA

Kazancakis, Zorba romanındaki bir sahnede Ermeni Soykırımı'na gönderme yaparak "Kürtler bir papazla bir öğretmeni yakalayıp katırlar gibi nallamışlar" şeklinde bir mektuba yer verir. Bunun sadece edebi bir metafor olmadığını, Nursi'nin hem talebesi hem dostu olan Van valisi Cevdet Bey'in lakabından biliyoruz. Savaştan kısa süre sonra 1920 yılında basılan bir eserinde Nursi bu tarz fiilleri teorik manada mahkûm ederek, "bir köyde bir hain bulunsa o köyü masumeleriyle imha etmek veya bir cemaatte bir asi bulunsa o cemaati çoluk çocuğuyla ifna etmeyi dehşetli bir vahşet" olarak tanımlıyordu. İlginç bir şekilde Nursi, tanımladığı bu vahşetin sorumlusu olarak da (Batı) medeniyeti işaret ediyordu. Oysa Nursi'nin savaştığı soykırım cephelerinde onun müşteki olduğu medeniyet değil; başını kendisine talebelik de yapan Başkale Nalbantçısı'nın çektiği, bu medeniyete meydan okuyan gruplar çoluk çocuğu ifna ediyordu. Nursi, soykırım fiillerini isyan eden Ermenilerin hak ettiği ceza olarak mı görüyordu yoksa savaşın tolere edilmesi gereken zorunlu ve kaçınılmaz gaddar sonuçları olarak mı görüyordu? Bu konuda sonradan yazdıklarına bakılırsa muhtemelen ikinci görüşe yakın düşünüyordu. Fakat Nursi'nin Ermenilerin Anadolu'dan

silinmesini sistematik bir soykırım olarak görmediği bunun yerine “mukatele” fikrine yakın bir okuma geliştirdiği de görünmektedir.

Nursi, yukarıda genişçe anlatıldığı üzere katliamın carileştirildiği en acımasız lokasyonlardan biri olan Kafkas cephesinde bulunmuştu. Esasen ilkesel olarak statüsü veya konumu ne olursa olsun, eli silahlı olarak bu bölgede faaliyet yürüten her kişiye soykırım fiillerine iştirak bağlamında potansiyel bir şüpheli olarak bakmak gerekir. Hele de bu kişi eğer burada gönüllü silahlı milislere liderlik yapan biriye bu durumda soykırım fiillerine katılmadığını ispat etmek gibi zor bir görevle karşı karşıya bırakılmalıdır. Ne var ki buna rağmen ne Nursi'nin eserlerinde ne de ardıllarının çalışmalarında şüpheleri tamamen izale edebilecek kayda değer bir şeyler bulmak mümkündür.

Nursi'nin Ermeni Soykırımı'na aktif ve bilfiil katıldığına dair pek çok iddia söz konusudur. Keza, Nursi'nin bu yüz kızartıcı fiillere hiçbir şekilde katılmadığına dair defansif iddialar da aynı oranda mevcuttur. Kant, çokça bilinen bir metinde “bütün ahlakî kanunların yüce mahkemesi olarak aklı” işaret eder. Bir çelişkiler toplamı haline getirilen Nursi'nin hayatının en kritik dönemi muhtemelen soykırım yıllarına dair yaşadıklarıdır. Fakat bu dönemi ısrarla yazmayı reddettiği için bu yıllarda tam olarak ne yaptığını bilmek Kant'ın işaret ettiği manada ancak süreç, belge ve olguların yönlendirebileceği objektif akıl yürütmelere, rasyonel tahminlere kalmaktadır. Hülasa yukarıda genişçe anlatılanları özetlemek gerekirse, Nursi'nin soykırımın en ağır uygulandığı bir cephede bulunarak savaştığı yeterince açıktır. Kendisinin Ermenilerin katledilmesi gerektiği noktasında fetva vermediği de açıktır. Bu sebeple Nursi'nin bulunduğu sahada soykırımın teorisinde bir dahli olduğuna dair bir alamet görünmemektedir. Bununla birlikte Nursi'nin soykırıma pratikte bilfiil iştirak ederek Ermenileri katlettiğini ispat etmek sanıldığı kadar kolay değildir. Hiç değilse eldeki kısıtlı, sınırlı ve çarpıtılmış bilgi ve belgelerle onun bu yüz kızartıcı fiillere iştirak ettiğini kesinlik derecesinde kanıtlamak şu halde mümkün görünmemektedir. Fakat buna karşılık değişik kaynaklardaki emare ve şüphe belirtisi teşkil eden kimi vakıalara bakıp onun bu tür fiillerden tamamen azade olduğunu iddia etmek de kolay değildir. Velhasıl Nursi, bazı çevrelerin ima ettiği üzere İttihatçıların Kürdistan'daki Eichmann'ı değildir; fakat o Yahudi

Soykırımı'na ortak olmak kendilerine teklif edildiğinde “sarı yıldızı takarsa ilk bizim kralımız takar” diyen Danimarkalılar gibi soykırım elitlerine rest çeken biri de değildi.

Kaynak: birikimdergisi.com